

hogy a svéd püspökségek a dán érsekség suffraganeusai voltak ebben az időben (ahol pedig meghirdették a keresztes hadjáratot). Lind ugyan a finnek elleni hadjáratot is keresztes hadjáratnak tekinti, ám ez komoly terminológiai vitákhoz vezethet a hadjáratok keresztes jellegére vonatkozó szűkebb és tágabb értelmezését illetően. (Tudjuk, a ’keresztes háború’ kifejezés nem létezett a korban, miként a „Reconquista” kifejezés is későbbi, XVIII. század végi megfogalmazás. Kétségtelen, hogy pápai bulla kiadása és a szertartásos fogadalmtétel nem bizonyítható ebben az esetben, a pápa és a pápai kúria kezdeményező szerepe, a keresztes retorika mégis összekapcsolja azokat, és a történészeket feljogosítja arra, hogy a látszólag egymástól távol zajló eseményeket együtt tárgyalják és értékeljék.

A kötet ismét bizonyítja, hogy a keresztes témakör tartósan bekerült a legnevesebb kiadók kínálatába, s figyelemre méltó, hogy ezen könyvek legtöbbször, így a mostani kötet is magyar vonatkozásokkal tudja gazdagítani a keresztes háborúk történetének historiográfiáját.

Veszprémy László

THE TEUTONIC ORDER IN PRUSSIA AND LIVONIA

The Political and Ecclesiastical Structures 13th–16th Century

(Eds. Roman Czaja, Andrzej Radziwiński. Towarzystwo Naukowe w Toruniu – Böhlau Verlag, Toruń, 2015. 423 o. ISBN 978-3-412-50517-2)

A lengyelországi Toruńi Tudományos Társaság (Towarzystwo Naukowe w Toruniu) és a németországi Böhlau Könyvkiadó közös gondozásában megjelent tanulmánykötet a Német Lovagrend poroszországi és livóniai uralmának kérdéseivel foglalkozik. Természetesen – már csak terjedelmi korlátok miatt sem – a kötet nem tér ki minden témakörre. Az alcím egyértelműen jelzi, hogy a tanulmányok csak a két nagy földrajzi térség politikai és egyházi struktúráit elemzik a XIII. és XVI. század közötti időintervallumban. A szerkesztők, Roman Czaja és Andrzej Radziwiński – mindketten a toruńi egyetem (Uniwersytetu Mikołaja Kopernika) professzorai – három nagyobb részre tagolták a könyvet. Az első rész a Német Lovagrend és a középkori Poroszország, a második a lovagrend és a középkori Livónia témakörével foglalkozik, a harmadik pedig lényegében adattár: a Német Lovagrend poroszországi és livóniai méltóság- és tisztségviselőinek, valamint a poroszországi és livóniai egyházi méltóságok és egyházi várnagyok listáját tartalmazza. Az első két nagy részhez tartozó tanulmányok mindegyikét a Toruńi Tudományos Társaság tagjai írták, olyan kiváló lengyel történészek, akiknek tudományos tevékenysége a Német Lovagrend államának kutatására irányult. A harmadik részben két német kutató munkájával is találkozhatunk, arányait tekintve azonban a kötet túlnyomó többsége lengyel szerzők alkotása, akik írásaikban a német lovagrendi kutatás eddigi eredményeinek összefoglalását, szintézisét nyújtják.

A középkori Poroszország politikai és egyházi struktúráival foglalkozó első rész Roman Czaja és a már sajnos elhunyt Zenon Hubert Nowak tanulmányával kezdődik (*An Attempt to Characterise the State of the Teutonic Knights in Prussia*, 13–30. o.), amely kísérletet tesz a Német Lovagrend poroszországi államának általánosabb bemutatására.

Szól a lovagrend uralmi területeinek nagyságáról (58 000 km²), azok belső tagolódásáról (Kulmerland 4650 km², a ténylegesen poroszok lakta Poroszföld 38 500 km², és a kasubok illetve pomeránok által lakott Kelet-Pomeránia vagy Pommerellen 14 850 km²), valamint a lovagrendi állam virágzásának csúcspontján, a XIV–XV. század fordulója körüli demográfiai helyzetről. 1400 táján a lovagrend poroszországi területein kb. 480 000 ember élt, ebből 140 000 volt porosz etnikumú, 140 000 szláv, és kb. 200 000 német származású. Hosszabb-rövidebb ideig persze egyéb területek is tartoztak Poroszországhoz, mint például a kujáviai Dobrin vidéke (1329–1343 között), a németországi Neumark (1402–1466), Gotland szigete (1398–1409), vagy a litvániai Žematija/Samogitia (1398–1410). A középkor folyamán Poroszországban 96 várost alapítottak, ebből hat volt a korabeli mérce szerint „nagyváros”. A lovagrendi állam poroszországi része négy püspökségből állt, melyből három (a kulmi, a pomesániai és a samlandi) a lovagrendbe inkorporált volt (a kanonokok és a püspökök maguk is a Német Lovagrend tagjai közé tartoztak), az ermlandi egyházmegye azonban nem. A szerzők számítása szerint a XV. század elején a poroszországi rendházakban, konventekben kb. 700 lovagi státusú lovagrendi tag élt. Ez a szám 1410 után lecsökkent 400 főre. Ugyanakkor a poroszországi földterületek több mint 50%-a a Német Lovagrend tulajdonában voltak, amelyek jelentős jövedelmet biztosítottak, de emellett a lovagok számos majorsággal (212) és kiterjedt magánkereskedelmi rendszerrel is rendelkeztek.

A következő tanulmányban Janusz Tandecki (*Administrative Divisions of the State of the Teutonic Order in Prussia*, 31–56. o.) a lovagrendi állam poroszországi részének igazgatási rendszerét mutatja be. Szól a Rend főbb tisztségviselőiről és a területi igazgatás egységeiről, a komturságokról, perjelségekről és várnagyságokról, az egyes igazgatási egységek nagyságáról, az ottani rendtagok számáról és a rendházakhoz, területi igazgatáshoz kapcsolódó helyi tisztségviselőkről.

Marian Arszyński tanulmánya (*Castles and Fortifications of the Teutonic Knights and the Church Hierarchy in Prussia*, 57–78. o.) a Német Lovagrend és a porosz püspökök, valamint káptalanok várait és erődítményeit mutatja be. A lovagok első várait régi szláv vagy porosz sánccvárok, erősségek helyén építették, és építőanyagukat tekintve még semmiben sem különböztek a korábbi erősségektől: fából, földből épültek. Csak a XIII. század végén és a XIV. század folyamán építették át ezeket erős kő- illetve téglavárrá. A lovagrend legelső poroszországi téglavára a thorni (Toruń) volt. A lovagrendi várak egyúttal egy szerzetesi kolostor funkcióját is betöltötték, ami így alapvetően meghatározta szerkezetüket, külső képüket, építészeti stílusukat. Ahol a terepviszonyok lehetővé tették, a belső vár, ahol a lovagrend tagjai éltek, négyszög alaprajzú volt: az épületek zárt belső udvart vettek körül, ahogyan a kolostori gyakorlat is hasonló építészeti elvet követett. A legtöbb poroszországi vár külső- és belső várrészből állt, de a nagymesteri székhelyet jelentő Marienburg (Malbork) vára három nagy egységből tevődött össze (Vorbürg, Mittelschloss, Hochschloss). A püspöki és káptalani várak (többségük inkorporált jellegéből is következően) hasonló módon épültek. A tanulmány számos fotót, rekonstruált képet és alaprajzot tartalmaz az egykori porosz várakról.

Roman Czaja tanulmánya (*Towns and Urban Space in the State of the Teutonic Order in Prussia*, 79–107. o.) kiváló összefoglaló a középkori poroszországi városfejlődésről. Részletesen, a nagy tájegységeket (Poroszföld, Kulmerland, Pommerellen) külön-külön tárgyalva, bemutatja a városalapításokat, a városhálózat kialakulását. A XVI. száza-

dig létrejött 96 városból 15 volt Kulmerlandon, 60 Poroszföldön és 21 Pommerellenben. 72 városnak a Német Lovagrend, 24-nek pedig a porosz püspökök vagy káptalanok voltak az urai. A lovagrendi államban átlagosan 700 km²-re jutott egy város, de az egyes területeken ez az érték nagyon eltérő volt. Kulmerlandon például 310 km²-re, Pommerellenben pedig 770 km²-re esett egy város. A legtöbb város a Visztula mentén vagy ahhoz közel helyezkedett el, itt a városhálózat sűrűsége a 200 km²/város értéket közelítette. A 96 poroszországi város túlnyomó többsége (89) a magdeburgi jog helyi változata, az úgynevezett kulmi jog alapján élt, s csak 7 rendelkezett lübecki városjoggal. Területe és népessége alapján egyedül Danzig (Gdańsk) közelített a középkori európai nagyvárosok méretéhez, a többi, Poroszországban „nagynak” mondott város csak az európai közepes városoknak felelt meg. A XV. század elején kb. 100 000 ember élt városokban, ami a poroszországi össznépesség 20-23%-ának felelt meg. Az országon belül Kulmerland volt a leginkább városias régió (kb. a lakosság 38%-a élt városokban), és Pommerellen a legkevésbé urbanizált térség (19%). A városi népességnek közel fele rendelkezett csak városi polgárjoggal. A szerző részletesen szól a porosz városok társadalmi tagolódásáról, etnikai szerkezetéről, a városi földbirtokokról, adókról, bevételekről. Külön kitér a poroszországi városok sajátos csoportjára, az úgynevezett újvárosokra, amelyeket – éppúgy, mint Európa más tájain – a jelentősebb városok közvetlen szomszédságában hozták létre, de nem álltak az óvárosok felügyelete alatt, hanem önállóak voltak.

Andrzej Radziński tanulmánya (*Church Divisions in Prussia*, 109–144. o.) a középkori poroszországi egyházszervezet kialakulását és szervezetét mutatja be. A porosz miszsiók és az egyházszervezet létrehozását követően külön-külön tárgyalja az egyes porosz püspökségek (kulmi, pomesaniai, ermlandi és samlandi(sambiai), valamint Pommerellen egyházi viszonyait. Ez utóbbi esetében a tartomány egy része a lengyelországi leslau-i (Włocławek), másik része pedig a pomerániai Cammin (Kamień Pomorski) püspökséghez, harmadik része szintén lengyelországi Gniezno érsekséghez tartozott. Olvashatunk arról is, hogy a Német Lovagrend és a porosz püspökök között, dacára annak, hogy azok többnyire szintén a lovagrend tagjai közül kerültek ki, szinte folyamatos volt a konfliktus, a súrlódás. Ez elsősorban vitatott pénzügyi vagy joghatósági kérdések miatt alakult ki. A poroszországi egyházmegyék a rigai érsek fennhatósága alá tartoztak. A püspökök és káptalanok önálló tartományúri hatalommal rendelkeztek, de tényleges katonai védelmüket a lovagrend biztosította, így tartományúri hatalmuk nem terjedt ki komolyabb külpolitikai aktivitásra. A tanulmány röviden vázolja azt is, hogy milyen más szerzetesrendek telepedtek le a lovagrendi államban, az írás végén pedig egy rövid összefoglalást olvashatunk a plébánia szervezetről.

Marian Biskup tanulmánya (*Parishes in the State of the Teutonic Knights*, 145–166. o.) az egyházszervezet alsó szintjével, a plébániákkal foglalkozik. A lovagrendi állam három nagyobb területét, azaz Kulmerlandot, Poroszföldet és Pommerellent külön-külön tekinti át, és táblázatba foglalta az egyes egyházmegyék falusi és városi plébániáinak számát. A XV. század elején összesen 948 vidéki, és 97 városi plébánia volt Poroszországban. A legtöbb plébánia anyagi alapját 4 Hufe (1 Hufe = 16,8 hektár) föld biztosította, de előfordultak ettől eltérő nagyságú birtokok is. A plébánosokat a patrónusi jogot gyakorló tartományúr nevezte ki, azaz a lovagrendi területeken a lovagrend tisztségviselői, a püspöki birtokokon a püspökök, a káptalani területeken pedig a káptalan elöljárója. A plébániák napi működését választott laikusok, az úgynevezett egyházatyák (vitrici) segítették.

Természetesen nem mindegyik falnak volt saját plébánia temploma, hanem előfordult, hogy egy templom, s annak plébánosa több falu templomaként működött.

Egy többszerzős, önálló tanulmányokból álló könyv egységes szemléletének és szerkezetének megteremtése érdekében a szerkesztők ahhoz a megoldáshoz folyamodtak, hogy a kötet második részét, amely a középkori Livóniával foglalkozik, ugyanazokkal a szerzőkkel írtatták meg, mint az elsőt. A középkori Livónia történetének rövid áttekintését, az ottani politikai hatalom létrejöttének folyamatát, illetve annak jellegzetességeit Marian Biskup foglalta össze (*Territorial Governance in Medieval Livonia and its Extent*, 169–182. o.). Meinhard Ágoston-rendi szerzetes első missziós próbálkozásától követi Livónia főbb eseményeit, melynek sorában hangsúlyos szerepet kapott Riga (1201) és egy új szerzetes lovagrend, a Kardhordó Rend alapítása (1202). Mindkét esemény Albert püspök nevéhez fűződött, aki egy pápai fennhatóság alatt álló egyházi államot akart létrehozni a Baltikumban. A német kereskedőkön és kereszteseken kívül a térségben egy másik keresztény hatalom is megjelent: 1219-ben II. Valdemar dán király kiterjesztette uralmát Észak-Észtországra. 1236-ban a Kardhordó Rend súlyos vereséget szenvedett a litvánoktól, s ezt követően egyesült a Poroszországban már jelen lévő Német Lovagrenddel (1237), amely így Livóniában is jelentős területi hatalomra tett szert. Itt azonban a rigai püspök (majd később érsek), valamint a dorpati (Tartu) és öseli (Saaremaa) püspökök komoly hatalmi ellensúlyt jelentettek. Amikor 1346-ban a lovagrend megvásárolta Dániától Észak-Észtországot, az erőviszonyok ugyan eltolódtak a lovagok javára, de érdemi hatalmi átrendeződés mégsem következett be. 1346 után 67 000 km² volt lovagrendi, s 41 000 km² püspöki birtok.

Poroszország igazgatási rendszeréhez hasonlóan Livónia közigazgatását is Janusz Tandeci írta meg (*Administrative Divisions of the Territory of the Teutonic Order in Livonia*, 183–197. o.). A közel 108 000 km² nagyságú területen a középkor végén kb. félmillió ember élt. 1237 után, amikor a Német Lovagrend lépett a Kardhordó Rend örökébe, az itteni lovagrendi birtokokot egy tartományi mester (Landmeister) irányította, aki előbb Rigában, majd Wenden (Cēsis) várában székelte. 1410-ig a livóniai tartományi mestert a nagymester elnökletével üléselő lovagrendi nagykáptalan választotta, 1410 után viszont a nagykáptalan által állított két jelöltből maga a nagymester választotta ki a neki tetsző személyt. A poroszországi rendi tisztségeknek megvolt a livóniai megfelelője. A területi igazgatás egységei itt is a komtúrságok, perjelségek és várnagyságok voltak. A XV. század elején kb. 500 lovagtestvér élt Livóniában (Poroszországban ekkor kb. 700). A XV. század első harmadában azonban több pestisjárvány (1410/11, 1420, 1433) miatt jelentős demográfiai visszaesés következett be a Baltikumban, s ez a lovagrendet sem kímélte. 1451-ben már csak 197 lovag volt a livóniai rendházakban. Ezek túlnyomó többsége (124 fő) Vesztfáliából származott.

A poroszországi várak mellett Marian Arszyński írt a középkori Livónia várairól is (*Medieval Fortified Architecture in Livonia*, 199–224. o.). Poroszországban csak a föld és a fa volt, amiből azonnal erődítményeket lehetett építeni, és csak jóval később, amikor a lovagrend a téglakészítés feltételeit megteremtette, láttak hozzá a kővárak építéséhez. Livóniában viszont építkezésre alkalmas mészkő és dolomit is előfordult. Nem véletlen, hogy már Meinhard, az első missziós püspök 1188-ban a Dvina folyó partján, Üxküll-ben (Ikšķile) kőből templomot, lakóépületet építtetett, és azokat kőfallal vette körül. Ugyancsak az 1180-as évek végén Meinhard püspök a Dvina folyó egyik szigete-

tére fallal védett kötornyot is építetett. A várak alaprajza, ahogyan Poroszországban, itt is a földrajzi adottságoktól függött. Wenden (Cēsis) vagy Segewold (Sigulda) például szabálytalan alaprajzú várak voltak, mások, mint Windau (Ventspils) viszont szabályos négyszög alakúak. Ahogyan Poroszországban, úgy Livóniában is a lovagrendi várak szerkezete általában külső- és belső várból állt.

A kötet első részéhez hasonlóan a livóniai városfejlődést Roman Czaja tanulmánya (*Livonian Towns from the 13th to the 16th Century*, 225–252. o.) mutatja be. Észtország északi részei, Harria (Harjumaa), Revalia (Rävala) és Vironia (Virumaa) 1346-ig dán uralom alá tartoztak. E területeken Reval (Tallin) volt a legjelentősebb városi központ (amelynek 1248-ban a dán király lübecki városjogot adományozott), valamint Vironia tartományban Wesenberg (Rakvere) és az orosz területek határán a Narva folyó bal partján Narva (Narova). Revalhoz hasonlóan ezek is lübecki városjogot kaptak. Észtország déli részein csak egy város volt, Weissenstein (Paide). Livónia középső területein a Német Lovagrend két várost alapított: Fellin-t (Viljandi) és Pernaut (Pärnu). Mindkét város a Rigai-öböltől a Pärnu és Embach folyókon a Csúd (Peipus) tóhoz és oroszföldre vezető út mellett jött létre. Az Aa (Gauja) folyó mentén, amely a Rigából Dorpatba (Tartu) és Pskovba vezető fontos útvonal volt, szintén alapítottak városokat: Wolmar (Valmiera), Wenden (Cēsis). Kurland területén szintén két várost alapítottak a lovagok: a Balti-tenger partján, a Windau (Ventspils) folyó torkolatánál Windaut (Ventspils), és beljebb, ugyan-csak a folyó mellett Goldingent (Kuldīga). A legrégebbi és legnagyobb livóniai várost, Rigát 1201-ben Albert püspök alapította. A rigai püspök, majd 1255 után rigai érsek birtokainak keleti részein még két kisebb várost alapítottak a középkorban: Lemsalt (Limbaži) és Roopot (Straupe). Az öseli püspökség területén városi rangú település nem volt. A dorpati püspökség földjén is csak egyetlen város létezett, Dorpat (Tartu) amely Rigához hasonlóan püspöki székhely is volt. A tanulmány viszonylag nagy teret szentel a középkori livóniai városok topográfiájának, belső szerkezete bemutatásának. Külön-külön tárgyalja a három legjelentősebb város, Riga, Reval és Dorpat topográfiáját, de szól a kisebb városokról is. A legnagyobb városnak, Rigának a XV. században kb. 8000 lakosa volt, Dorpat népessége pedig nem haladta meg az 5000 főt. A kisebb városok (Narva, Pernau, Goldingen stb.) általában 300–1000 közötti lélekszámmal rendelkeztek.

Az egyházszerkezetről szóló tanulmányt Livónia esetében szintén Andrzej Radziwiński neve fémjelzi (*Church Divisions of Livonia*, 253–288. o.). A keresztény missziók és az egyházszerkezet létrehozását, majd a rigai püspökség érsekséggé emelését követően mindegyik püspökségről (dorpati, öseli, revali, kurlandi) külön-külön is szól. Viszonylag nagyobb terjedelemben mutatja be a rigai érsek, a livóniai püspökök és a Német Lovagrend közötti konfliktusokat, viszályokat, amelyek sokkal súlyosabbak és komolyabbak voltak, mint a poroszországi konfliktusok. A rigai érsek és a lovagrend nem egyszer fegyveres harcot is vívott egymással. Az erőviszonyok érzékeltetésére számba veszi az egyes egyházi tartományok nagyságát. A rigai érsek 18 000 km² kiterjedésű terület ura volt. Dorpat püspökének fennhatósága 9600 km²-re, Ösel püspökének pedig 7600 km²-re terjedt ki. A kurlandi püspök birtokállománya 4500 km²-t tettek ki. Ahogyan Poroszországban, úgy Livóniában is a középkor folyamán számos más szerzetesrend is megtelepedett.

A kötet harmadik nagy egysége egy névjegyzék. Bernhart Jähniig a Német Lovagrend poroszországi tisztségviselőinek névsorát állította össze (*The List of Dignitaries and Officials of the Teutonic Order in Prussia*, 291–346. o.). Klaus Militzer készítette a

Kardhordó Rend és a Német Lovagrend livóniai tisztségviselőinek jegyzékét (*The List of Dignitaries and Officials of the Brothers of the Sword and the Teutonic Order in Livonia*, 347–376. o.). A poroszországi és livóniai érsekek, püspökök és püspöki várnagyok névsora Andrzej Radziwińskinek köszönhető (*The List of Archbishops, Bishops and Episcopal vogts I: Prussia, II: Livonia*, 377–394. o.). A kötethez négy térkép is tartozik. Az egyik Poroszország területi megoszlását mutatja a Német Lovagrend és a porosz püspökségek között, a másik a poroszországi várak térbeli elhelyezkedését ábrázolja, a harmadik Livónia hatalmi viszonyait, a lovagrend és az egyháznagyok területeinek elhelyezkedését, a negyedik pedig a livóniai várak földrajzi megoszlását mutatja. A névjegyzékeknek köszönhetően a kötet nemcsak tanulmánykötetként, hanem a korszakra vonatkozó archontológiai kézikönyvként is felkeltheti a témával foglalkozó szakemberek figyelmét.

Pósán László

SZABÓ PÁL

1440 – NÁNDORFEHÉRVÁR ELSŐ OSZMÁN–TÖRÖK OSTROMA ÉS ELŐZMÉNYEI

(*Areion Kulturális Egyesület, Szeged, 2015. 257 o. ISBN 978-963-89621-1-9*)

Középkori váraink története, ostromaik megismerése mindig is felkeltette a magyar történészek, régészek és a szélesebb közönség érdeklődését. Különösen igaz ez Nándorfehérvárra, amely a török elleni déli végvár vonal kulcsaként már a kortársak számára is kiemelt fontosságú volt. Részben a Hunyadiakkal kapcsolatos történelmi munkák népszerűségének, részben a forrásadottságoknak köszönhetően Nándorfehérvár kapcsán elsősorban az 1456. évi ostrom története került részletes feldolgozásra, utójára Cseh Valentin tollából.¹ Úgy tűnik, hogy a fent említett ostromon kívül csupán a vár 1521. évi elvesztése váltott ki komolyabb hazai és nemzetközi visszhangot. Szabó Pál kötete azonban a vár egy korábbi, mondhatni elfeledett ostromát tárja fel precíz filológiai munkával. A szerző nem riadt vissza a rendelkezésére álló forrásanyag szűkösségétől, munkája a lehető legrészletesebben igyekszik feltárni, térben és időben elhelyezni az 1440. évi oszmán török ostrom történetét. A megjelent kötet tulajdonképpen a szerző több éves kutatómunkájának eredményeként megírt PhD-disszertációja, amely szerencsére könyv formátumban is megjelenhetett és így a szélesebb közönség számára vált elérhetővé.

A kötet puha fedelű, borítóján Nándorfehérvár bronz makettje, háttérben pedig az egyik feldolgozott forrás, a *Codex Barberinus Graecus III* ostrommal kapcsolatos részletei találhatóak. A mű tizennégy fejezetre tagolódik, amelyeket a felhasznált irodalom ismertetése követ. A *Mellékletek* című kiegészítő fejezet elsősorban Nándorfehérvárral kapcsolatos terepbejárási fotókat, korabeli pecsétek felvételeit és néhány rekonstrukciós rajzot tartalmaz. A kötetet név- és tárgymutató zárja. A lapalji jegyzetek mennyisége impozáns, összesen 1578 hivatkozás, amely jól jelzi a szerző aprólékosságát. Több fejezet elejét többségében kora újkori históriás énekekből (Nagybáncsai Mátyás, Tinódi Lantos Sebestyén) és egyéb korabeli forrásokból vett idézetek gazdagítják.

¹ *Cseh Valentin: A nándorfehérvári csata 1456. Budapest, 2016.*